

Федот ЖИЛКО

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛЕКТНОЇ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Вивчення діалектних основ літературної мови становить не тільки теоретичний, а й практичний інтерес. Визначення діалектної бази різних сфер літературної мови дає можливість точніше встановлювати її норми в фонетиці (орфоепії), морфології, синтаксисі, лексиці і в фразеологічних засобах.

Практично в роботі вчителя ці знання допомагають виявити, що саме в мові їх учнів є правильним і може бути основою для розвитку навичок літературної мови, а що треба поступово і з тактом остаточно переборювати, щоб говіркові риси не перешкодили засвоєнню літературної мови, а після закінчення школи під впливом діалектного оточення не руйнували освоєну в школі літературну мову.

На жаль, деякі теоретичні питання про діалектну основу української літературної мови ще не розв'язані. Та й взагалі в нашій мовознавчій науці не висвітлено ряд питань щодо діалектної основи різних сфер літературної мови. Загальне положення, що українська літературна мова виникла й ґрунтується на середньонадніпрянських говірках, потребує уточнення. Виявляється, наприклад, що фонетика (орфоепія) сучасної української літературної мови має вужчу говіркову основу порівняно з морфологією, а синтаксис – значно ширшу, ніж морфологія. Елементи літературної мови, крім сучасної діалектної основи, зумовлені ще й певною традицією в попередніх особливостях її діалектної бази, а також особливостями розвитку цієї літературної мови, зокрема її зв'язками з іншими літературними мовами. Відомо, наприклад, що деякі фонетичні риси сучасної української літературної мови, як-от: поширення протетичного *в*, перехід *о* (<ъ) в префіксах-прийменниках в *і*, або такі морфологічні риси, як деякі словотворчі засоби, особливості дієслівного керування та ін., мають базу свого походження в південно-західних говорах.

Всі ці питання потребують ще дослідження.

Завданням цієї статті є висвітлити деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови, що мають першочергове значення для розуміння її становлення і особливо для вивчення джерел живлення різних її сфер – фонетики, морфології, синтаксису й лексики.

Доба національного буття народу в його історії позначається виникненням літературної мови на основі народних говорів, тобто на базі мови окремих міст (центрів історичного процесу народу) або мови певних територій, що мали вирішальне значення в історії народу.

Виникнення національної літературної мови виявляється по-різному й зумовлене цілим рядом факторів. Літературна мова може мати не одну, а кілька діалектних основ, може бути й таке, що діалектна її основа змінюється, що одна говіркова основа перестає бути джерелом дальшого її розвитку.

Як відомо, давня українська літературна мова, що виникла на основі давньоруської літературної мови, головним чином ґрунтувалася на базі

півден¹⁵ | |¹⁶но-західних діалектів, на території поширення яких були канцелярії, де культивувались різні жанри тодішньої ділової мови.

Нова українська літературна мова ґрунтується на іншій, ніж давня, діалектній основі: виникає вона і розвивається на базі середньонаддніпрянських говірок. Щоправда, галицький варіант нової української літературної мови постав переважно на основі наддністрянських говірок.

Для такої зміни діалектної основи були важливі історичні причини, які зумовили й те, що нова українська літературна мова спочатку розвивалася в формі переважно двох потоків. Внаслідок цього виникло два її головних варіанти.

На час формування українського народу його територія була розчленована між різними державами. Розвиток національно-визвольного руху, боротьба з полонізацією, мадьяризацією, а пізніше з русифікацією позначилися на особливостях виникнення нової української літературної мови.

У зв'язку з ліквідацією решток української державності російським царизмом у другій половині XVIII ст. і посиленням русифікації, а також переходом інтелігенції, що класово була чужа народові, до вживання російської мови, давня українська літературна мова в кінці XVIII ст. фактично зникає в Східній Україні. Отже, тут відбувається своєрідний розрив у літературно-мовній традиції.

Влучно про цей період в історії українського народу в Східній Україні пише Л. А. Булаховський: “У цей час, власне, загроза втратити взагалі будь-яку літературну мову як мову своєї народності виявлялась для України цілком реально. Проте шляхи історичного розвитку українського слова незабаром означились як інші. Було втрачено ґрунт для існування літературної української мови, чужої для широких мас населення, такої, до того, що не мала виразного національного характеру. Проте для з'явлення іншої, на іншій, живій основі, відкривались можливості в тому відношенні, що фактично зломлена була інерція традиційного, звичного в способах книжного викладу, і в разі справжньої потреби мати для народу все ж таки свою, а не хоч і близьку і братню, але одмінну від рідної мову письменства, надто в нових, раніше не культивованих або зовсім мало культивованих жанрах, — значних перешкод уже не було”¹. Однак треба зазначити, що все це стосується розвитку нової української літературної мови в Східній Україні. В західноукраїнських землях, що не входили до складу царської Росії, становище було відмінним щодо виникнення і розвитку нової української літературної мови. Там давня українська літературна мова продовжувала існувати, але так була обмежена щодо вжитку, що фактично животіла і поступово занепадала, не маючи ні справжнього поширення, ні джерел для свого живлення та розвитку. В тих українських землях, що не входили до складу Росії, давньоукраїнська літературна мова занепадає поступово, значною мірою модифікуючись. Нова українська літературна мова на суто народній основі виникає там пізніше, розвивається паралельно із занепадом та трансформацією давньоукраїнської літературної мови.

Ще в надрах давньоукраїнської літературної мови виникають зародки нової української літературної мови на основі різних місцевих говірок. Це свідчило про певну нездатність (зумовлену різними історичними причинами) давньоукраїнської

літературної мови змінюватись і розвиватись далі під живлющими силами розмовної мови. Найбільше цей процес зародження нової української літературної мови був помітний у бурлескних жанрах – інтермедіях, інтерлюдіях, у різних віршах і т. д. Нехай спочатку ця діалектна мова як засіб глузування протиставиться мові людей освічених, але далі цей мовний ручай у давньоукраїнській літературній мові стає взагалі засобом глузування та сатири, отже, мимоволі протиставиться і тодішній літературній мові. Таким чином, у жанрах художньої літератури намічається май¹⁶ | |¹⁷бутній розрив між давньою українською літературною мовою і тими зародками нової української літературної мови, що жились із різних говіркових джерел.

Крім суто розмовних, говіркових джерел зародження нової української літературної мови, що виявлялись ще в надрах давньої літературної мови нашого народу, важливим джерелом мовностилістичних засобів художньо-літературних жанрів нової української літературної мови були фольклорні відмінності розмовної мови, особливо ті, що виникли на основі південно-східних діалектів.

На просторах Середньої Наддніпрянщини і прилеглих земель, зокрема на південь, створюється своєрідний і найбільш типовий для українського народу фольклор. Саме тому, що різні фольклорні жанри з Середньої Наддніпрянщини поширюються не тільки в Східній і Південній Україні, а й на території інших діалектних груп української мови, почали зароджуватись і міждіалектні норми в фольклорних жанрах. Однак ці фольклорні жанри не могли нормально поширюватись по всіх землях українського народу, які були розірвані між різними державами.

Нова українська літературна мова спочатку в її східному варіанті виникає на основі місцевих, головним чином середньонаддніпрянських, говірок у формі художньолітературних жанрів. Отже, фольклорні й до певної міри міждіалектні мовностилістичні засоби мали особливо сильний вплив на її становлення. Разом з тим впливала і говіркова розмовна мова (в поетичних ліричних жанрах її вплив був порівняно менший). Виникнення нової української літературної мови ґрунтується на місцевих говірках. Це зумовлене тим, що міста на Україні – економічні, культурні й політичні центри – за умов нещадного національного гноблення й розірваності території українського народу між різними державами, за умов русифікації на сході, полонізації, мадьяризації і румунізації – на заході й південному заході мали переважно іншу мову або велику кількість домішок інших мов у міських говірках.

Виникнення нової української літературної мови пов'язане з іменами ряду українських письменників і поетів, серед яких найвизначнішими були І. П. Котляревський (1769–1838), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778–1843), а особливо геніальний Т. Г. Шевченко (1814–1861). Основою для мови І. П. Котляревського були переважно східнополтавські говірки і частково міська говірка Полтави, яка вже тоді почала русифікуватись. Розширив художньолітературні жанрові можливості нової української літературної мови Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, що писав, орієнтуючись на слобожанські говірки¹.

Письменники, для яких основою були різні середньонаддніпрянські говірки, разом з тим залежали від східноукраїнських фольклорних зразків. Серед цих

письменників найвизначнішими були П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка та ін.

Особливо підніс і розвинув, а разом з тим і розширив мовні засоби поетичних жанрів нової української літературної мови на середньонаддніпрянській говірковій основі Т. Г. Шевченко. Від часу Шевченка нова українська літературна мова в її східному варіанті поступово стає загальнонаціональною, незважаючи на те, що були й інші її варіанти.

На західноукраїнських землях становлення нової української літературної мови почалося пізніше, ніж у Східній Україні, і відбувалося у відмінних формах залежно від історичної долі тих територій українського народу.

У Галичині давньоукраїнська літературна мова під деякими впливами місцевих говорів, а також російської і польської літературних мов поступово перетворюється в особливу штучну мову, так зване “язичіє”, яке животіло ¹⁷ | | ¹⁸ в ужиткові деяких кіл галицької інтелігенції аж до революційних часів. На Закарпатті відбувалися свої особливі процеси трансформації давньоукраїнської літературної мови під впливом, з одного боку, місцевих говірок, а з другого боку – російської літературної мови. Ця закарпатська видозміна давньої української літературної мови проіснувала аж до середини 40-х років ХХ ст.

Виникнення нової української літературної мови в її західноукраїнському варіанті припадає на 30-ті роки ХІХ ст. З розвитком ідеологічної підготовки національно-визвольного руху в західноукраїнських землях на противагу штучному «язичію» з'являються спроби творити літературну мову на суто народній основі. 1837 р. М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагілевич видають збірник «Русалка Дністровая» (Будапешт) на основі народної мови (переважно в її фольклорній формі). Однак більш виразно й інтенсивно почала розвиватись галицька видозміна нової української літературної мови тільки в другій половині ХІХ ст. Як уже зазначалось, західноукраїнський варіант нової української літературної мови ґрунтувався на південно-західних говорах (переважно наддністрянських і буковинських говірках), діалектно значно розпорошених. Крім того, на західноукраїнський варіант нової української літературної мови певний вплив (що весь час посилювався) мав східноукраїнський варіант, бо з часу Шевченка особливо виразно виявилися тенденції перетворення цього варіанта на єдину українську літературну мову. Треба ще зважити й на те, що окремі письменники, які писали галицьким варіантом нової української літературної мови, залежно від особливостей розвитку українського літературного процесу в кінці ХІХ і на початку ХХ ст., в основу своєї мови брали рідні говірки або перебували під значним впливом діалектного оточення (Ю. Федькович, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина та ін.).

У західноукраїнських землях для розвитку різних жанрів нової української літературної мови велике значення мав І. Франко (1856–1916). Визнаючи тимчасову необхідність галицької видозміни нової української літературної мови, І. Франко особливо багато зробив для злиття цієї ж видозміни з основною загальнонаціональною формою української літературної мови на базі середньонаддніпрянських, а ширше – південно-східних говорів. Уже після революції 1905 року Франко писав: “Кожний, хто брався писати тою мовою,

наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців”¹.

Перед революцією 1917 р. вже виявились виразні тенденції зближення галицької видозміни з єдиною українською літературною мовою на південно-східній основі. Практично це здійснилося в післяреволюційні часи, коли починає занепадати, а на час возз’єднання українського народу в кінці 30-х і в 40-х роках ХХ ст. взагалі зникає на землях українського народу галицький варіант української літературної мови. Західноукраїнський варіант нової української літературної мови вплинув своїми деякими фонетичними, морфологічними, синтаксичними, а особливо лексичними рисами на сучасну українську літературну мову. Цей вплив виявився найбільш помітним у перших двох десятиріччях ХХ ст.

Отже, сучасна українська мова цілий ряд рис має з південно-західних діалектів, а деякі риси, хоча й зайшли з південно-західних говорів через галицьку літературномовну традицію, але мають підоснову і в середньонаддніпрянських говірках (у різних їхніх нашаруваннях) або виникли під впливом письменників-подолян, що писали на основі південно-східних говорів.

З розвитком єдиної української літературної мови ще на початку ХХ ст. постає проблема унормування її фонетичної системи, визначення єдиних її норм. Порівняно швидкий розвиток нової української літературної мови ¹⁸ | ¹⁹ в ХХ ст. щодалі більш зумовлює визначення її основи й джерела – середньонаддніпрянських говірок, а разом з тим і звуження її фонетичної бази. Фонетика літературної мови, особливо в новітні періоди, вимагає лише одного джерела живлення – єдиної фонетичної системи, без особливих паралелізмів і відхилень.

Основа нової української літературної мови – середньонаддніпрянські говірки щодо їх фонетичних рис не становлять певної одноманітності. Середньонаддніпрянські говірки мають різні нашарування північних і південно-західних (переважно подільських) говорів. Так, у північній частині середньонаддніпрянських говірок зберігається давня фонема *o* в ненаголошених закритих складах (*косткі, мосткі, гвоздкі, дзвоніц’а, повод, пойма́ть* та ін.), що в лексикалізованому вигляді, як свідчить лінгвістичне картографування до I тома атласа, доходить майже до р. Росі на Правобережжі і до лінії Лубни – Ромни на Лівобережжі. Ця риса в сучасній літературній мові, як правило, не виявляється. Перемогли впливи південних середньонаддніпрянських говірок, підтримані і традиціями галицького варіанта літературної мови.

Перевага навіть у правобережних середньонаддніпрянських говірках рефлекса *o* (<ъ) у префіксах-прийменниках (*воз’му́, зовй’а́ла, зо мно́у, передо мно́у* та ін.), а також збереження *o* в префіксах (*дожд’а́т’*) не стали нормою сучасної української літературної мови, де в цих позиціях послідовно виступає *i*. Проте в письменників першої половини ХІХ ст. з Східної України, навіть у Т. Шевченка, виявляється здебільшого саме ця середньонаддніпрянська риса¹.

Збереження давньої фонемі р' (перед а < е, 'а) – характерна риса середньонаддніпрянських і взагалі південно-східних говорів (*пор'áдок, р'асній, пр'áсти, б'ур'а, зор'á* та ін.) – є ознакою і сучасної літературної мови. Ця риса в південно-східних говорах з півночі окреслена ізоглосою Київ – Ніжин – Конотоп – на північ від Глухова. На заході її ізоглоса проходить через Фастів – Білу Церкву – і приблизно р. Гнилий Тікич. Поряд з цим виникла й нова риса – іновація її – поширення вимови р' на інші ряди слів, переважно запозичені, як-от: *гр'ад, гр'аніц'а, р'áма* та ін. Ця іновація найбільш виразно виявляється на території тих середньонаддніпрянських говірок, що приблизно окреслені лінією Київ – Лубни – Біла Церква – Черкаси. У середньонаддніпрянських говірках (особливо на Лівобережжі, на схід від р. Псьол), на формування яких вплинуло дозаселення з території південно-західних діалектів (переважно подільські говірки), приголосні д, т, з, с, н, л перед і < о взагалі не пом'якшуються або напівпом'якшуються. Наприклад: *стіл (стіл), розділ (розділ), зір (зір), сіл' (сіл'), ніс (ніс), ліз' (ліз')* та ін. Ці говірки взагалі деякими рисами, зокрема морфологічними, відмінні від інших середньонаддніпрянських і тепер уже не становлять основи сучасної української літературної мови, хоча в першій половині ХІХ ст. вони були базою для мови ряду письменників, зокрема І. П. Котляревського.

Фонема л у багатьох лівобережних середньонаддніпрянських говірках має місцевий діалектний відтінок – порівняно вищий власний тон; акустично цей звук сприймається як напівм'який. Виступає цей діалектний варіант фонемі (л) переважно у позиції перед е, и, а в частині говірок і перед іншими голосними. Наприклад: *л'еб'ід', клен, лист, булі́, була́, було́, мо́локо́, плуг, ко́лупа́т'* та ін. Ця риса є в деяких східнополіських (чернігівських) говірках, у південній частині південно-західних говорів (південноподільських, буковинських, покутських, закарпатських). Отже, середньонаддніпрянські говірки, що мають цей діалектний варіант фонемі л, тепер не становлять основи фонетики сучасної української літературної мови.

Ряд середньонаддніпрянських говірок (особливо їх північна частина) зберігає давню м'якість ж, ш, ч перед а (< е). Наприклад: *лош'á, медвеж'á, дитинч'á; вони ва́ж'ат', су́ш'ат', волóч'ат'* і т. д. В інших середньонаддніпрян¹⁹ | ²⁰ських говірках (переважно в східних лівобережних) виявляється в цій позиції тільки м'якість африката ч.

Ця риса під впливом сучасної літературної мови має тенденцію занепадати, проте в дієслівних формах вона стійко зберігається, бо в деяких говірках виникає протиставлення твердих і м'яких шиплячих як окремих фонем (опозиція м'якості). Наприклад, інфінітив: *дрижа́т', крича́т', лижа́т'*, і т. д, але *вони дрижа́т', крича́т' лижа́т'* та ін.

Сучасна літературна мова надає перевагу протетичному в у позиції перед початковими у, о. Середньонаддніпрянські говірки тільки в своїй південній частині, де особливо помітні сліди дозаселення, мають більш виражений (іноді й суцільно виявлений) протетичний в. Так, наприклад, ізоглоса *в'улик* (у протиставленні до *улик*) суцільно доходить на Правобережжі до лінії на північ від Звенигородки – на північ від Черкас.

Отже, визначення тих середньоаддніпряньських говірок, що становлять основу фонетики сучасної української літературної мови, – складне й ще не досліджене питання. Фонетична система (як і морфологічна) літературної мови не є копія певної говіркової основи, а зумовлена історією становлення та розвитку літературної мови, отже, і попередніми її діалектними джерелами. Літературна мова за притаманними їй законами добирає не все в своїй говірковій основі, а переважно те, що своєю сутністю сприяє витворенню послідовної нормативності, усуненню паралелізмів та різних відхилень. Все інше, хоч і взяте з діалектної основи літературної мови, відсіюється протягом більш або менш тривалого часу. Крім того, залежно від попередніх діалектних джерел літературна мова вбирає в себе з сучасної своєї говіркової основи і те, що не має переваги або навіть тільки зрідка виявляється. Ці ніби другорядні, маловиявлені говіркові риси діалектної основи сучасної літературної мови підтримуються тенденціями її попереднього розвитку й щодалі більше усталюються як певна норма.

Фонетика сучасної української літературної мови порівняно з початковим етапом її становлення звужує свою основу в середньоаддніпряньських говірках. Тепер порівняно менше середньоаддніпряньських говірок є основою і джерелом живлення фонетики сучасної української літературної мови. Ми спробуємо тут тільки приблизно визначити ті середньоаддніпряньські говірки, що є основою фонетики сучасної української літературної мови, окресливши їх такою умовною лінією: на півночі – Біла Церква – Ржищів – Лубни; на заході – басейн р. Гірський Тікич; на сході – р. Сула і Дніпро; на півдні р. Тясмин. Проте і на території поширення цих говірок, особливо на заході, є говірки, що виникли внаслідок пізнішого дозаселення¹. В них є такі фонетичні риси, які не можна вважати за основу фонетики сучасної української літературної мови.

Як відомо, фонетична система південно-східних говорів, особливо ж середньоаддніпряньських, порівняно з їх морфологією більш знівельована. Проте фонетична основа сучасної літературної мови в середньоаддніпряньських говірках територіально вужча, ніж морфологічна. Сучасна українська літературна мова ґрунтується в своїх морфологічних рисах взагалі на переважній більшості середньоаддніпряньських говірок, щоправда, за винятком їх південної частини, де поширені такі риси, як пом'якшення приголосних д, т, з, с основи дієслів перед закінченням у 1 особі одн. II дієвідміни, отже, без колишнього історичного їх чергування з ж (дж), ч, ш. Ця іноваційна риса доходять до умовної лінії на південь від Погребища – Корсунь-Шевченківський – Черкаси – Лубни – Хорол – на північ від Полтави. З цією рисою територіально поєднана й така, як втрата -т' у закінченні 3 особи одн. тепер, часу II дієвідміни, коли наголос падає на основу дієслова. Наприклад: *в'ін хóде, гóворе, рóбе, нóсе, але блишчít', кричít', свистít'*. Ізгласа цієї риси на ²⁰ | ²¹ правобережжі середньоаддніпряньських говірок здебільшого збігається з попередньою, а на лівобережжі від Лубен іде на північний захід від Ромен – на схід від Конотопа. Цією, власне, лінією і визначається південно-східна межа тих середньоаддніпряньських говірок, що їх морфологічна система стала основою морфології сучасної української літературної мови.

Ми вже бачили, що ряд фонетичних рис сучасна літературна мова набула не з середньоаддніпряньських говірок, хоча ґрунт для цих рис у частині цих говірок

є (принаймні в нашаруваннях з південно-західних говорів). Морфологічна система сучасної літературної мови має порівняно більше рис, набутих під впливом галицького варіанта літературної мови (а також і впливів подільських говірок). Важливе значення мають і деякі нашарування південно-західних морфологічних рис у середньонаддніпрянських говірках.

Крім того, треба враховувати і безпосередні впливи на розвиток нової української літературної мови тих письменників-подолян (А. Свидницький, С. Руданський, М. Коцюбинський), що сприяли деякому виробленню мовностилістичних засобів жанрів художньої літератури. Ці письменники вносять окремі місцеві мовностилістичні засоби, серед них і морфологічні риси, які були підтримані впливами західноукраїнського (галицького) варіанта нової української літературної мови.

Особливості добору літературною мовою рис з своєї діалектної основи, підтримані традицією попереднього її розвитку, зумовлюють надання нормативності і тим рисам, що взагалі мало виявлені або є тільки в частині середньо-наддніпрянських говірок. Наведемо деякі приклади.

Закінчення *-и* (*-и*) в прикметниках (особливо присвійних) у наз. відмінку одн. чол. роду; наприклад: *братови (и) книжкú, сiнови (и) чóботи* та ін. Ізогласа цієї риси окреслюється з південного заходу від лінії Житомир – Київ – Переяслав-Хмельницький – Гребінка – на схід від Черкас – Кременчук – і далі на Дніпропетровськ. Отже, майже всі лівобережні середньонаддніпрянські говірки мають цю рису. Певне, вона колись була поширена і в правобережних середньонаддніпрянських говірках як нашарування північних. Про це свідчить хоча б той факт, що вона зустрічається в Т. Шевченка¹.

За картографічними даними до I тома діалектологічного атласа, серед правобережних середньонаддніпрянських говірок ця риса зустрічається тепер у говірках окремих населених пунктів або виявлені тільки її прослідки в деяких говірках.

Паралельне, а в частині середньонаддніпрянських говірок переважне вживання поряд з повною формою 3 особи одн. І дієвідміни дієслів з основою на *й* (*він думає, гадає, читає* та ін.) і скороченої (*в'ін дума, гада, чита*) прищепилося тільки в поетичних жанрах. У літературній мові взагалі виявляється нормою повна форма 3 особи дієслів. Ізогласа скороченої форми 3 особи одн. охоплює основний масив середньонаддніпрянських говірок, а саме: на захід від Кіровограда і Корсунь-Шевченківського – Ржищів – Переяслав-Хмельницький – на захід від Прилук.

У середньонаддніпрянських говірках афікс інфінітива виявляється переважно як *-т'*, рідше (паралельно) як *-ти*; проте під впливом галицького варіанта літературної мови перевага надається афіксові *-ти*.

Мало поширений сполучник *але* (в правобережних середньонаддніпрянських говірках) став у сучасній літературній мові нормою саме під впливом подільських говірок і галицького варіанта.

Літературна мова в морфологічних рисах, а особливо в фонетичних, як правило, не терпить паралелізмів і розходжень. Саме тому численні морфологічні паралелізми (а частково й фонетичні) середньонаддніпряньських говірок не відбиті в сучасній літературній мові; вони зустрічаються в письменників минулого, навіть ще на початку ХХ ст. Посилення нормативності лі²¹ | |²²тературної мови в її дальшому розвитку усуває ці паралелі, хоч вони й відбивають її живу діалектну основу.

Синтаксична система сучасної української літературної мови ґрунтується на середньонаддніпряньських говірках, а ширше – взагалі на південно-східних; проте вона значною мірою залежить і від галицького варіанта. Це виявляється в характері словосполучень, зокрема в керуванні підметом-дієсловом іменником-додатком, у вживанні сполучників та ін. Так, наприклад відповідно до безприйменникового керування літературної мови: *ждати вас, сподіватись тебе* та ін. виступає паралельна конструкція, що походить з південно-західних говорів: *чекати (ждати) на вас, сподіватись на тебе* і т. д.

При дієсловах-присудках *говорити, думати* в літературній мові часто виявляється ще паралельна конструкція з прийменником *за*, відповідно до прийменника *про*. Наприклад: *говоріти за не́йї – про не́йї; думати за н'о́го-про н'о́го* і т. д.

Сполучення прийменника *до* з родовим відмінком іменника при присудках-дієсловах руху іноді є паралельним відповідно до прийменника *у (в)* із знах. відмінком іменника. Наприклад: *сховати до кишéн'ї – у кишéн'ю; в'і́дда́ти до рук – у руки; поста́вити до пéч'ї – у п'іч* та ін.

При перехідних дієсловах-присудках виступає знахідний відмінок іменника-додатка в формі родового відмінка іменників, що означають неживі істоти (різні предмети, знаряддя, речі та ін.), паралельно до знахідного у формі називного, – конструкція, що походить з південно-східних говорів. Наприклад: *уз'а́ў н'і́ж – ножа́, переки́нуў в'і́з – во́за* і т. д.

Ізогласа конструкції знахідного відмінка в формі називного із північного заходу проходить на території, що її охоплює I том атласа, – Вінниця – Гайсин – Умань – на захід від Корсунь-Шевченківського – Ржищів – Київ – Чорнобиль. Отже, ця риса, по суті, теж занесена західноукраїнською літературномовною традицією.

На думку Л. А. Булаховського, родовий відмінок у функції знахідного іменників, що не означають істот, виразно відбиває вплив імен-назв живих істот. Це позначається і на семантиці форм родового відмінка, вжитих у функції знахідного, – виявляється якийсь елемент персоніфікації, отже, і активізації об'єкта-додатка¹.

Таким чином, форма родового відмінка у функції знахідного іменників-додатків, що означають не істоти, зайшовши з частини говорів української мови, набуває певної синтаксично-семантичної ваги.

Обставина часу, виражена конструкцією прийменник *о, об* + іменник у місцевому відмінку, зайшла до сучасної літературної мови з південно-західних говорів.

Мабуть, ця конструкція колись була поширена в південно-східних говорах; вона відбивається і в творах давніших письменників, наприклад, у Квітки-Основ'яненка (“Там її ждуть, дожидають, як об весні ластівки”), а пізніше вона витіснена конструкцією прийменник у(в) + знахідний відмінок іменника у чотири часа, в обід, у сім годин та ін.

Або взяти хоча б паралельну до поширеної в літературній мові конструкції прийменник п'ісл'а + родовий відмінок іменників у часовому значенні конструкції прийменник по + місцевий відмінок іменників. Наприклад: *п'ісл'а об'їд* – *по об'їд'ї*, *п'ісл'а жниў* – *по жнивáх* і т. д.

Проте конструкція прийменник по + іменник у місцевому відмінку обмежено (переважно при назвах дій) поширена і в південно-східних говорах. Відбита вона і в літературній мові, наприклад, у І. Манжури: “По вечері опинився Харпак вже надворі”.

Лексика сучасної української літературної мови теж ґрунтується в усьому істотному на південно-східних говорах. Лексичні ядра середньонаддніпряньських говірок увіходять і до сучасної літературної мови. Справедливо пише Л. А. Булаховський, що, “переходячи від місцевих говірок до корис²² | |²³тування літературною мовою, полтавчанин (у широкому розумінні) мало в чому відчуває потребу переучувати, заступати звичні йому з рідної говірки слова й вирази. Він збагачує, звичайно, свою мову новою лексикою, пов’язаною з поняттями, що їх не мають говірки, але лексичне ядро його мовлення майже не зазнає відчутних змін”¹. Проте лексика сучасної української мови з усіх мовних сфер має порівняно більше елементів південно-західних говорів. Свого часу, за дореволюційних років, до літературної мови зайшла чимала кількість термінологічної лексики, зокрема публіцистичної, з галицького варіанта. Пізніше, за радянської доби, більшість слів цієї категорії поступово випала з ужитку і заступлена була словами, що прийшли з південно-східних говорів, а частково – в галузі термінології – з російської літературної мови.

Уже не раз відзначалося, що сучасна літературна мова увібрала багато лексичних елементів, порівняно з фонетикою і морфологією, з південно-західних діалектів. Так, наприклад: *стодола*, *тримати*, *чекати*, *ліпший*, *поліпшити*, *лише*, *майже* та цілий ряд інших.

У сучасній українській літературній мові до певних слів, що їх джерелом є південно-східні говори, існує чимало відповідників, які зайшли через галицьку літературномовну традицію. Саме тому й виникли цілі ряди синонімів. Ця риса лексики сучасної української літературної мови дає можливість письменникам оперувати додатковими лексичними засобами при відтворенні місцевого колориту або певних відтінків при зображенні як сучасного, так і минулого. Наведемо деякі з цих синонімів: *вивод* – *комин*, *гілка* – *галузка*, *клубня* – *стодола*, *мати* – *неня*, *кочерга* – *коцюба*, *чорногуз* – *лелека* – *бузько*, *холодний* – *зимний*, *ждати* – *чекати*, *красити* – *фарбувати*, *кращий* – *ліпший*, *погано* – *зле* та ін.

Отже, проблема визначення діалектної основи сучасної української літературної мови ще жде свого дальшого дослідження. Як бачимо, різні сфери літературної

мови мають у своїй основі не однакову кількість говірок. Фонетика літературної мови має основою порівняно найменшу кількість середньонаддніпрянських говірок, морфологія — ширшу, синтаксис — ще ширшу, а найширшу — лексика. Окремі фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні риси сучасної літературної мови генетично походять з південно-західних діалектів. Для встановлення рис літературної мови немале значення має попередня історія виникнення і розвитку літературної мови, її колишні діалектні джерела. Велику вагу мала західноукраїнська (галицька) літературно-мовна традиція. З галицького варіанта нової української літературної мови до сучасної літературної мови зайшли деякі фонетичні, морфологічні, синтаксичні, а особливо лексичні риси. Ще й досі спостерігається певний паралелізм цих рис до тих, що походять з основного джерела сучасної української літературної мови — середньонаддніпрянських говірок. Проте частина цих рис уже визначилася як важливі синонімічні засоби.

Примітка до с. 16:

¹ Л. А. Булаховський . Питання походження української мови, К., 1956. стор. 11 (виноска).

Примітка до с. 17:

¹ Див. Г. А. Левченко , Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст., К., 1946, стор. 77-93.

Примітка до с. 18:

¹ І. Франко . Літературна мова й діалекти. Твори, т. XVI. К., 1955. стор. 337.

Примітка до с. 19:

¹ Див. Л. А. Булаховський . Цитов. праця, стор. 18-19.

Примітка до с. 20:

¹ А. П. Могіла . До характеристики середньочеркаських говірок, вид. Київського університету, К., 1958, стор. 61.

Примітка до с. 21:

¹ Див. Л. А. Булаховський , Цитов. праця, стор. 19.

Примітка до с. 22:

¹ Див. Курс сучасної української літературної мови за ред. Л. А. Булаховського, т. II, К., 1951, стор. 77.

Примітка до с. 23:

¹ Л. А. Булаховський . Цитов. праця, стор. 22.

Джерело: Українська мова в школі. — 1959. — №2. — С. 15-23.